

УДК 373.2.015.311:316.647.5

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СТАРШОМУ ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Ляпунова В. А.

Стаття присвячена аналізу принципів толерантності у вихованні підростаючого покоління. Окреслюються основні принципи, що визначають базові механізми формування толерантності. Показано, що успішність вирішення проблеми формування толерантності дітей старшого дошкільного віку ґрунтується на низці принципів діяльності вихователів. Розкривається сутність цих принципів. Встановлюється зв'язок даної інформації з розробкою системи підготовки студентів до формування толерантності у дітей дошкільного віку.
Ключові слова: старші дошкільники, толерантність, декларація принципів толерантності, загальні принципи формування толерантних установок, педагогічні принципи формування толерантності, діалогізм, толерантне освітнє середовище, педагогічна компетентність.

Статья посвящена педагогическому осмыслению принципов толерантности в воспитании подрастающего поколения. Очерчены основные принципы, которые определяют базовые механизмы формирования толерантности. Показано, что успешность решения проблемы формирования толерантности у детей старшего дошкольного возраста базируется на ряде принципов деятельности воспитателя. Раскрывается сущность этих принципов. Устанавливается взаимосвязь данной информации с разработкой системы подготовки студентов к формированию толерантности у детей старшего дошкольного возраста.

Ключевые слова: старшие дошкольники, толерантность, декларация принципов толерантности, общие принципы формирования толерантных установок, педагогические принципы формирования толерантности, диалогичность, толерантная образовательная среда, педагогическая компетентность.

The author devoted her paper to the analysis of the principles of tolerance in the education of younger generation. The main principles that determine the basic mechanisms of fostering tolerance are outlined. The author shows that the success in solving the problem of fostering tolerance in children of senior preschool age is based on a range of principles of the educator's work. The essence of these principles is revealed. The relation of this information to the development of a system of preparation of students for fostering tolerance in preschool-age children is described.

Key words: children of senior preschool age, tolerance, declaration of the principles of tolerance, general principles of forming tolerant attitudes, pedagogical principles of fostering tolerance, dialogue, tolerant learning environment, pedagogical competence.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань сучасного суспільства є формування в підростаючого покоління здатності взаємодіяти з оточуючими на основі порозуміння, співробітництва, готовності прийняти інших людей, їхні звичаї, інтереси такими, якими вони є. З огляду на необхідність формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку набуває особливого сенсу розуміння дорослими принципів реалізації цього процесу.

Аналіз актуальних досліджень. Педагогічні ідеї толерантності містяться в працях багатьох педагогів минулого й сучасності, зокрема, представників вільного виховання Ж.-Ж. Руссо, М. Монтессорі. Особливе місце щодо втілення в педагогічну практику принципів толерантності надається вальдорфській педагогіці, яка базується на засадах Р. Штейнера.

Окремі аспекти проблеми виховання толерантності у дітей старшого дошкільного віку представлені в працях А. Г. Арушанової, Р. С. Буре, О. В. Запорожця, С. А. Козлової, К. Л. Крутій, Т. І. Поніманської, Н. І. Скрипник, Л. П. Стрелкової, Е. К. Суслової. Окремі питання формування толерантності у дошкільників розгля-

далося в дисертаційних дослідженнях Н. С. Авраменко, Н. М. Іванової, Є. О. Ільїнської, О. О. Конишевої, С. В. Мажаренко, Е. А. Музенітової, О. Н. Подівілової, О. О. Овсянникової та інших учених. Цілісних досліджень, присвячених проблемі підготовки майбутніх вихователів дітей дошкільного віку до формування толерантності, не проводилося.

Метою статті є розкриття сутності принципів формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку як складової, що забезпечує успіх педагогічної діяльності вихователя в реалізації означеного завдання.

Виклад основного матеріалу. Толерантність – поняття багатоаспектне й розглядається з сучасними психолого-педагогічними науками як з позицій особистості, її настанов, цінностей, так і з погляду виховання, розвитку. Толерантність – це, з одного боку, мета й результат виховання, який супроводжується формуванням певних соціальних настанов, а з іншого – цінність і якість особистості, що виявляється в поведінці і вчинках.

Процес формування толерантності – центральний компонент виховної системи, спрямованої на розвиток толерантних якостей особистості. Виховання толерантності – цілеспрямований, планомірно організований компетентним педагогом процес формування у дітей толерантного ставлення до відмінних поглядів, вдачі та звичок, поваги до особливостей різних народів, націй, релігій, процес розвитку толерантної свідомості, світогляду, почуттів, властивостей особистості дитини дошкільного віку, а також здатності до толерантної взаємодії на основі використання системи педагогічних засобів. Це важлива умова позитивної соціалізації дитини, трансформації толерантності в принцип, який визначає діяльність людини, норму і зразок поведінки.

Систему формування толерантності ми визначаємо як цілісний соціальний організм, який функціонує за умови толерантної взаємодії його основних компонентів і наділяється такими інтегративними характеристиками, як спосіб життя дошкільного закладу, його психологічний клімат. Система виховання толерантності складається з таких компонентів: мети, змісту, принципів, засобів і методів.

В Декларації принципів толерантності визначено основні принципи навчання і виховання підростаючих поколінь у дусі терпимості. Серед них: виховання відкритості і розуміння інших народів, їх різноманіття культур та історії; навчання розуміння необхідності відмови від насильства, використання мирних засобів для розв'язання суперечностей і конфліктів; залучення ідей альтруїзму і поваги до інших, солідарності і відповідальності, що базуються на усвідомленні і прийнятті власної самобутності та здатності до сприйняття множинності людського існування в різних культурних соціальних контекстах [1, с. 178].

Г. У. Солдатова, Т. А. Нестик, Л. А. Шайгерова [7] окреслюють основні принципи, що визначають базові механізми соціокультурних практик та інструментів формування толерантності.

1. Принцип необхідної різноманітності. Управління міжгруповими відмінностями вимагає формування громадянської та глобальної ідентичності, що дозволяє піднятися над вузькогруповими інтересами, виробити спільні правила взаємодії та способи запобігання загрозам (А. Р. Асмолов, А. Н. Берштейн, Г. У. Солдатова).

Формування толерантності може бути успішним тільки при збереженні позитивного "Ми-образу". Толерантність слід розуміти і пропагувати не як поступку, компроміс або ознаку слабкості, а як ознаку сили, здатності діяти на випередження, включаючись у діалог.

Відмінності між людьми повинні швидше викликати інтерес, ніж нести загрозу, незалежно від того, чи пов'язані вони зі статтю людини, кольором шкіри, расою, мовою, політичними переконаннями або релігійними віруваннями. Норма, яка показує, що ми, при всій відмінності і при всій несхожості, близькі, – це і є норма толерантності, норма цінності відмінностей від іншої людини і підтримки цих відмінностей. Відмінності – це не привід для конфлікту, це привід для цікавої розмови. Вони забезпечують можливість захоплюючої міжкультурної мандрівки, повної духовних відкриттів. Такий досвід ще більш збільшує можливості виживання та адаптації в навколишньому світі. Не можна обмежуватися приватними судженнями і смаками, пріоритетом має бути виховання почуттів громадянськості і приналежності до спільноти, прагнення якої завжди ширші.

2. Принцип переходу від парадигми Конфлікту до парадигми Толерантності (О. Г. Асмолов) [7, с. 71]. Для розвитку толерантних установок у суспільстві необхідні не тільки заборони і санкції проти екстремізму, але і толерантні соціальні практики (публічне обговорення соціальних проблем за участю всіх зацікавлених сторін, розвиток інституту посередництва, розвиток міжкультурної компетентності, комунікативних навичок тощо).

Дії з розвитку толерантності нерідко зводяться до різного роду заборон і санкцій за їх порушення. Конструювати толерантність через толерантність технологічно набагато складніше, але набагато ефективніше з точки зору суті, яка в неї вкладається її прихильниками. Саме до цього треба прагнути при розробці практичних програм її формування, реалізуючи принцип переходу від парадигми конфлікту до парадигми толерантності.

3. Принцип синергізму та діалогу [7, с. 73]. Толерантність формується в процесі діалогу представників різних культур і світоглядів при спільному пошуку вирішення значущих для них соціальних проблем.

Ідея синергізму (від грец. *synergos* – разом діючий) передбачає об'єднану спільну дію. Вона вперше з'явилася в працях Р. Бенедикт і була розвинена А. Маслоу. Діалогічний принцип, введений в інтелектуальне життя ХХ століття працями М. Бахтіна, М. Бубера і Р. Марселя, Х.-Г. Гадамера, М. Хабермаса, Ю. Кристевою, Р. Барта, Ю. М. Лотмана і В. С. Біблера, дозволяє побачити культуру як безперервний процес взаємної інтерпретації. Стає очевидним, що культурна ідентичність формується в діалозі з іншим.

Принцип діалогічності і синергізму вимагає визнання мінливості культурних форм, права особистості на вибір своєї культурної ідентичності, стимулювання різних форм публічної рефлексії нових соціальних ризиків.

4. Принцип рефлексивного публічного дискурсу. Громадянська ідентичність і толерантні установки об'єктивуються і легітимізуються через дискурс, а для того щоб подолати ксенофобію, потрібна самокритична рефлексивна позиція.

Толерантність конструюється через публічні висловлювання в ЗМІ і в повсякденному міжособистісному спілкуванні. Як зазначають Дж. Поттер і М. Уезерел, "може бути, що індивіди, висловлюючи певні судження, і не намагаються свідомо конструювати світ, але конструювання все одно так чи інакше породжується їх прагненням надати оцінку того чи іншого явища або їх включенням у неусвідомлювані, неререфлексовані соціальні дії, такі, як засудження або виправдання".

5. Принцип свободи культурного вибору. Необхідною умовою колективної рефлексії і вироблення загальнокультурних цінностей в умовах культурного розмаїття є надання особистості права і можливості свідомо обирати свою культурну ідентичність. У центрі програм розвитку толерантності повинні знаходитися не групові, а індивідуальні права і свободи, формування інтересу до своєї і чужої культури, вміння робити свідомий світоглядний вибір. Важлива сторона такого підходу – це формування позитивного ставлення до самого себе, в першу чергу, почуття власної гідності та здатності до самопізнання. Бути толерантним до себе також означає розвиток здатності не зраджувати себе і свої інтереси. Г. У. Солдатова, Т. А. Нестик, Л. А. Шайгерова вважають це необхідною умовою позитивного ставлення до інших і доброзичливого ставлення до світу.

6. Принцип активної толерантності. Будь-який діалог здійснюється не культурами і цивілізаціями, а конкретними людьми і групами. Толерантність – це активна позиція, партнерство, полілог. А толерантна особистість – це людина з позитивним поглядом на світ, моральна і соціально активна, що усвідомлює власну унікальність і необхідність єднання з іншими людьми, бачить різноманіття і взаємообумовленість навколишнього світу, стурбована його долею.

Формування такої особистості можливе через вироблення життєво необхідних соціальних навичок, що дозволяють освоювати мистецтво жити в мирі й злагоді з собою та іншими. Це навички позитивної взаємодії, успішної комунікації, навички вирішення конфліктних ситуацій, формування соціальної адекватності і компетентності, соціально-психологічної стійкості, соціальної чутливості, здатності до емпатії, співчуття, співпереживання, корегування самооцінки, розвиток почуття власної гідності та поваги до досягнень інших, аналіз і пізнання свого "Я" і свого "Я серед інших". Через придбання корисного і життєво необхідного досвіду, який, зокрема,

підліток може отримати у процесі спеціально розроблених соціокультурних практик і психотехнологій, поняття толерантності наповнюється не абстрактним, а конкретним особистісним сенсом. Тільки так воно може стати реально діючим конструктом, що визначає поведінку людини.

7. Принцип урахування культурних кордонів. Соціальні дії з формування толерантності розширюють культурно обумовлені просторові і часові межі толерантності, здійснюють перенесення норм толерантності з однієї сфери життєдіяльності на інші. Толерантність не може бути проголошена і реалізована в односторонньому порядку. Історичні приклади свідчать, що толерантність – результат накопичення довіри в міжгрупових відносинах, яка поступово робить суб'єктивно безпечними розходження в цінностях, уявленнях і поведінці інших груп. При цьому толерантність, досягнута через подолання конфліктів і загроз у конкретних сферах життєдіяльності, поступово переноситься і на інші сфери суспільного життя. Таким чином, загальна логіка розвитку толерантності може бути представлена як поступове розширення меж толерантності в ході міжособистісної і міжгрупової взаємодії за рахунок домовленостей з приводу вирішення конкретних проблем спільного проживання та запобігання постійно виникаючих соціальних ризиків.

8. Принцип накопичення соціального капіталу. Розвиток толерантності та подолання ксенофобії здійснюється в довгострокових відносинах соціального обміну особистості з представниками своєї і чужих груп. Через накопичення соціального капіталу в конкретних міжособистісних відносинах довіра генерується на всю мережу контактів, а міжгрупові відмінності із загрози перетворюються на цінний ресурс. Толерантність, як і ксенофобія, має властивість накопичуватися в ході соціального обміну разом з формуванням соціального капіталу. Соціальний капітал має багаторівневу структуру: індивідуальний соціальний капітал, соціальний капітал групи (наприклад, молодіжного Інтернет-співтовариства), а також соціальний капітал міжгрупового партнерства.

Структурними характеристиками соціального капіталу є соціальна спрямованість особистості, середня величина індивідуальної соціальної мережі, а також ступінь її розгалуженості. Змістовними характеристиками соціального капіталу є рівень міжособистісної довіри та довіри до соціальних інститутів, соціальна ідентичність (перш за все, громадянська ідентичність), а також просоціальні установки – толерантність і вираженість орієнтації на цінності взаємної підтримки.

Просоціальні установки (толерантність, орієнтація на надання один одному допомоги знаннями, зв'язками, емоційною підтримкою і т. ін.) дозволяють індивідам здійснювати соціальний обмін і формувати довіру навіть у тих випадках, коли вони не знайомі, тобто там, де в соціальній мережі існують так звані "структурні порожнечі" [7, с. 77].

Розвиток толерантності як стійкості до відмінностей вимагає спеціальних зусиль з формування у молоді орієнтації на віддалене майбутнє, довготривале сумісне проживання з представниками різних культур, позитивного образу спільного майбутнього і проактивної позиції, готовності й уміння керувати соціальними ризиками.

9. Принцип довгострокової орієнтації. Перше, найбільш очевидне значення цього принципу полягає в тому, що саме формування толерантних установок повинно бути розраховане на довгострокову перспективу. Швидких результатів тут чекати не слід. Другий, більш глибокий смисл принципу довгострокової орієнтації пов'язаний з психологічними механізмами самої толерантності. Якщо розвитку ксенофобії сприяє короткострокова тимчасова перспектива, орієнтація на минуле і негативне ставлення до майбутнього, то прояв толерантності та готовності до діалогу передбачає довгострокову перспективу відносин, орієнтацію на майбутнє й оптимізм.

Аналіз досліджень з питань формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку (Н. М. Іванова, Є. О. Ільїнська, О. Н. Подівілова, Н. І. Скрипник) дозволяє дійти висновку, що успішність вирішення проблеми формування толерантності саме у цієї вікової категорії базується на принципах діяльності вихователів:

1. *Принцип цілеспрямованості* [6]. Виховання толерантності вимагає чіткого усвідомлення доцільності педагогічних впливів, визначення конкретної мети педагогом. Однак формування цієї якості, заснованої на активній соціальній позиції та психологічній готовності, є можливим лише за наявності мотивації та

усвідомлення дитиною того, навіщо саме їй необхідна ця якість (особиста мета) та яке значення вона має для суспільства (соціальна мета). Єдність цілей педагога і дитини є одним із чинників успішності виховання толерантності.

2. *Принцип суб'єктності* [2, с. 19] вимагає опори на активність самої дитини, стимулювання її самовиховання, свідомої поведінки та самокорекції у стосунках з іншими людьми.

3. *Принцип адекватності* [6, с. 78] вимагає відповідності змісту й засобів виховання в соціальній ситуації, у якій організовується виховний процес. Завдання виховання орієнтовані на реальні відносини, що складаються між різними групами людей у певному соціумі.

4. *Принцип індивідуалізації* (врахування індивідуальних і статево-вікових особливостей). Виховання будь-якої моральної якості (у тому числі толерантності) багато в чому залежить від індивідуальних особливостей вихованця: уже наявних моральних засад поведінки, етичних настанов, розвиненості інтелектуальної та емоційно-вольової сфер, психічних процесів, характерологічних рис, особистого досвіду взаємин, природних і духовних здібностей тощо. У формуванні толерантності слід урахувати також гендерні особливості і, насамперед, відмінності в рисах особистості й соціальній поведінці. До таких відмінностей відносять: форми вияву агресивності (хлопчики фізично агресивніші за дівчаток, які частіше виявляють агресію в іншій формі, намагаючись зіпсувати стосунки інших дітей із однолітками), ступінь емоційної чутливості, підвладність впливу інших людей і переконанню себе іншими (дівчатка до цього більш схильні). Водночас необхідно пам'ятати і про вікову динаміку розвитку моральних якостей і спиратися на неї у разі виховання толерантності. У дошкільний період закладати толерантність як одну з основ особистості дитини, демонструвати й пояснювати вагомість позитивного спілкування, співпраці, підкреслювати значення інших дітей і людей, не схожих на саму дитину, толерантних міжособистісних відносин (таким чином відбувається закладення толерантних настанов) [3, с. 167].

5. *Принцип культуровідповідності*. У процесі формування толерантності необхідно враховувати культурне та етнічне середовище виховання дитини. Зазначений принцип відбивається в інтегруванні виховання в культуру народу, сім'ї, світу. Виховання толерантності безпосередньо пов'язане з формуванням у дитини вміння будувати своє життя відповідно до правил, звичаїв і традицій свого народу, світової культури в цілому, не втрачаючи при цьому своєї індивідуальності.

6. *Принципи зв'язку виховання толерантності з життям*. Виховання толерантності багато в чому залежить від того, наскільки дитина усвідомлює значущість цієї категорії та зв'язок її з життям, бачить її результати чи наслідки інтолерантності у світі. При цьому необхідно орієнтуватися не лише на ситуації в суспільстві взагалі, а й на життєві ситуації, пов'язані з толерантною (інтолерантною) взаємодією у спілкуванні дитини з близькими, друзями, педагогами. Принцип полягає в єдності соціально організованого виховного процесу та реального життєвого досвіду, у відсутності розбіжності слова з ділом.

7. *Принцип шанобливого ставлення до особистості* [6, с. 78]. Незалежно від позиції дитини, її світогляду, шанобливе ставлення до неї є необхідним принципом виховного процесу. У формуванні толерантності цей принцип набуває подвійного значення. Поважаючи і приймаючи (не обов'язково погоджуючись) позицію й думку дитини, але за необхідності корегуючи їх, ми демонструємо їй приклад толерантного ставлення до людини з іншим поглядом на світ.

В. О. Сухомлинський зауважував: нема й не може бути виховання в душі гуманізму без людської любові і поваги до вихованців. Любов має поєднуватися з розумною строгістю і вимогливістю – розумною, а не педагогічно незручною, несправедливою. Василь Олександрович наголошував: "Які б грані людської волі і розуму, серця і мудрості не відкривались у вашій особі перед дитиною: схвалення похвала, захоплення, гнів, обурення, осуд (так, на ці почуття вихователь теж має право, він – не безплотний ангел), – кожна з цих граней повинна відкриватися на фоні головного – поваги людської, звеличення Людини" [6, с. 125]. Науковець не раз заявляв про свою непохитну впевненість у тому, що не має жодної дитини, яка б не могла стати при належних зусиллях вихователів людиною, освіченою, моральною, працьовитою, толерантною.

8. *Принцип опори на позитивне в дитині.* Під час виховання цієї моральної якості необхідно підтримувати розвиток, бачити в дитині особистість, яка сама вдосконалюється, є готовою до змін і самореалізації. При цьому основою успішності процесу формування толерантності у дошкільнят стає актуалізація позитивних рис, позитивного соціального досвіду, розвинених (нехай навіть незначною мірою) конструктивних умінь взаємодії з людьми.

9. *Принцип урахування сензитивних періодів розвитку (природовідповідності)* (Ф. Фребель, Й. Песталоцці, К. Д. Ушинський, С. Ф. Русова, В. О. Сухомлинський та ін.).

10. *Принцип єдності декларованих цінностей і реальних життєвих відносин.* У дошкільному віці у дітей формуються етичні еталони-зразки, що містять узагальнене уявлення про позитивну або негативну поведінку в життєвих ситуаціях. Дошкільник співвідносить свою поведінку не тільки з конкретним дорослим, але й з узагальненим уявленням. Тобто зовнішній зразок поведінки дорослого переходить у внутрішній план, розширюючи можливості морального розвитку особистості. Моральні цінності виступають основою і критерієм для формування у дітей старшого дошкільного віку моральної оцінки та шкалою для співставлення оцінки явищ життя, вчинків людини. Моральні цінності є добром і для людини, яка здійснює їх вибір, і для її оточення, на яке цей вибір впливає. У процесі міжособистих стосунків цінностями виступають добро і справедливість, що орієнтують на створення умов, за якими забезпечується мир і злагода між людьми, захист людського життя.

11. *Принцип соціальної обумовленості процесу виховання толерантності.* Формування толерантності багато в чому обумовлено впливом соціального середовища. Чим менше толерантне оточення дитини, тим складнішим є процес її виховання, тому необхідно вивчити соціальне середовище й перенести в нього ідеї толерантності, обираючи для цього відповідні форми, методи і прийоми роботи.

12. *Принцип завуальованості педагогічних впливів і опори на активність дитини* [6, с. 78]. Специфіка морального виховання полягає в тому, що дії дорослих щодо формування основ поведінки сприймаються дітьми як моралізаторство і тому вони часто чинять опір. Для того, щоб уникнути подібної ситуації, слід використовувати непрямі методи і прийоми роботи. Однак толерантність не може бути засвоєна під суто зовнішнім впливом, вона базується на персональній автономії і є принципом життя самої людини.

13. *Принцип єдності знання і поведінки.* Цей принцип вимагає побудови виховного процесу з формування толерантності на двох взаємопов'язаних рівнях: інформаційному (який надає знання про толерантність, її складові, її виявлення, про багатомірність людського буття, здійснення настанови на терпимість) і поведінковому (озброєння вміннями та навичками толерантної взаємодії), що становлять одне ціле. Основним критерієм сформованості толерантності повинно стати вміння конструктивно, толерантно взаємодіяти з людьми і групами, що мають певні відмінності.

14. *Принцип створення толерантного середовища в освітньому закладі* [4, с. 912]. Виховання толерантності можливе лише в умовах толерантного освітнього середовища: створення атмосфери ненасильства і безпечної взаємодії в педагогічному й дитячому колективі; використання демократичного стилю керівництва; організація діалогу і співпраці; здійснення психолого-педагогічної підтримки і забезпечення психологічного захисту членів колективу. Цей принцип вимагає утвердження в навчальному закладі гуманістичних відносин, в основі яких лежить реалізація права кожного на своєрідне ставлення до оточення, самореалізація в різних формах. Створення толерантного середовища пропонує взаємну відповідальність учасників педагогічного процесу, співпереживання, взаємодопомогу, здатність разом долати труднощі. Цей принцип також передбачає, що в групі й соціальному оточенні домінують творчі засади в організації навчальної та позанавчальної діяльності.

15. *Принцип діалогічності й співробітництва* [6, с. 78]. Діалогізація освітнього простору й опора на співпрацю як провідний тип взаємодії є обов'язковими для дотримання принципів виховання толерантності. При цьому діалог і співпраця повинні бути пріоритетами взаємодії в структурі: дошкільник – дошкільник, дошкільник – вихователь, дошкільник – вихователь – середовище, дошкільник – вихователь – культура.

16. *Принцип виховної рефлексії.* У процесі формування толерантних настанов і поведінки необхідно створювати умови для рефлексії вихованцями змін, які з ними

відбулися, та аналізу створених у колективі, сім'ї, суспільстві взаємин. Закріплення у дітей усвідомленої стійкої системи ставлення до якоїсь значущої для неї проблеми чи питання виявляється у відповідній поведінці та вчинках.

Висновки. Досліджені та визначені нами принципи формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку дають підставу для розробки ефективної системи підготовки майбутніх педагогів до формування толерантності у дітей старшого дошкільного віку, відбору необхідного змісту їх теоретичної та практичної підготовки, яка б сприяла формуванню педагогічної компетентності на основі єдності установок на організацію означеного процесу, а також власну толерантну поведінку в особистісній та професійних сферах.

Література

1. Декларація принципів толерантності // Міграція і толерантність в Україні : зб. ст. / за ред. Ярослава Пилипинського. – К. : Стило, 2007. – С. 175–181.
2. Иванова Н. М. Воспитание толерантности у детей старшего дошкольного возраста : автореф. дисс. на соиск. учён. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.02 "Теория и методика обучения и воспитания (дошкольное образование)" / Иванова Н. М. – Елец, 2012. – 23 с.
3. Ильинская Е. А. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами социально-культурной деятельности : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.05 / Ильинская Елизавета Александровна. – СПб., 2009. – 182 с.
4. Личность в едином образовательном пространстве / под ред. К. Л. Крутий. – Запорожье : ООО "ЛИПС", ЛТД, 2011. – 428 с.
5. Подвилова О. Н. Методика воспитания основ толерантной культуры у детей старшего дошкольного возраста : автореф. дисс. на соиск. учён. степ. канд. пед. наук : спец. 13.00.07 "Теор. и метод. дошкольн. образования" / Подвилова О. Н. – Челябинск, 2009. – 27 с.
6. Скрипник Н. І. Психолого-педагогічні засади виховання гуманних взаємостосунків у дітей старшого дошкільного віку / Н. І. Скрипник. – Умань : Видавничо-поліграфічний центр "Візаві", 2012. – 153 с.
7. Солдатова Г. У. Принципы формирования толерантности и управления рисками ксенофобии / Г. У. Солдатова, Т. А. Нестик, Л. А. Шайгерова // Национальный психологический журнал. – 2011. – № 2 (6). – С. 60–79.
8. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посіб. / Василь Васильович Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.